

מה עומד מאחורי האגדות על חוכמת שלמה

עד ימי הביניים אי אפשר להצביע על ספר אחד שנכתב בידי יהודי, שעסק במדע או בהגות. את החקר הזה נקראה למלא דמותו של שלמה המלך

יעקב שביט 28.09.2014 14:58

עד ימי הביניים אי אפשר להצביע ולו גם על ספר אחד שנכתב על ידי מחבר יהודי שעסק באחד מתחומי המדע, או בהגות. כך גם אי אפשר להצביע על ממצא או איש מדע יהודי. החקר הזה לא נסתר מעיני מי שאינם יהודים: הפילוסוף הפגאני קלסוס כתב שאף יהודי לא תרם לפילוסופיה ולמדע. הקיסר יוליאנוס כתב ב"נגד הגלילים" כי העברים לא כתבו דבר ב"לימוד פילוסופי", ולא תרמו דבר לאסטרונומיה, לגיאומטריה, לתורת החשבון ועוד, ולכן, הם "תוקעים שיניהם" במדעים של ההלנים.

אילו הרגיש מחבר יהודי בן דורו של יוליאנוס, כלומר במאה הרביעית לספירה, צורך להגיב על הטענה הזאת, הוא היה יכול רק לצטט ביוגרפיות אגדיות מן הספרות היהודית-ההלניסטית שלפיהן אברהם, יוסף, ומשה הם שהורו את המצרים אסטרונומיה, בניין אוניות ומדידת קרקעות. ואולם גם אותו מחבר יהודי בן המאה הרביעית לא היה יכול לנקוב ולוא בשמו של ספר עברי אחד העוסק במדע. רק כשהפציעה בעולמה של התרבות היהודית בימי הביניים - בעיקר בספרד, פרחנס ואיטליה - תודעה של חקר בכל הנוגע להעדרה של ספרות עברית בענייני מדע, התעורר הצורך להמציא מסורת אגדית על ספרים אבודים כביכול ועל "ספרייה" יהודית קדומה.

את החקר הזה נקראה למלא דמותו של שלמה המלך; המלך שהמסורת המקראית ייחסה לו גם חוכמה עילאית וגם כתיבתם של שלושה ספרים: שיר השירים, משלי וקהלת. על היסוד של המסורת המקראית נבנתה מסורת אגדית חדשה, שראשיתה כנראה במאה ה-11. היא הפכה את שלמה לא רק לחכם מכל אדם ולא רק לבקי בכל ענפי החוכמה, אלא גם למחברם של ספרי מדע ופילוסופיה. המסורת הזאת היתה נפוצה כל כך, שלא יפלא ש"ספר אבוד" שכתב שלמה הגיע גם ל"בית שלמה", המוסד ("אקדמיה") שייסד המלך המחוקק של אטלנטיס החדשה באוטופיה של פרנסיס בייקון (1627) ונועד לחקור את "מפעלות האל וברואיו". ואולם, בייקון מספר כי ב"בית שלמה" נמצאים "קצת חלקים מספריו" של שלמה, אבל בפועל נזכר רק "ספר תולדות הטבע, שבו כתב [שלמה] על הצמחים, למן הארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר בקיר, ועל כל החי והרומש על הארץ". כלומר, ספר בזואולוגיה ובבוטניקה, תחומים השייכים, לפי המיון שהציע בייקון, ל"תורת הטבע" (Natural Philosophy).

שלמה לא היה המלך החכם היחיד במזרח הקרוב הקדום. די אם נזכיר במצרים את סוטריס הראשון (1872-1917 לפנה"ס) ואת רעמסס השני (1279-1213 לפנה"ס), ובמסופוטמיה את אשורבניפל (-631 668 לפנה"ס), שהכריז על עצמו כמי שיש ברשותו ספרים רבים וכמי שהוא בעל ידע מעשי ותיאורטי בכל תחומי הדעת. המחבר המקראי, שביקש לפאר את המלך שלמה, הליל אותו כמי שחוכמתו היתה רבה "מחכמת כל בני קדם ומכל חכמת מצרים" (מלכים א' ה' י'), אבל ב"חוכמה" התכוון ל"ספרות חוכמה", ולא לידע במדעים, כמו לדוגמה, אסטרונומיה והנדסה. שכן במקרא, חוכמת מצרים היא "כשפים", ואין מזכירים בו את ההישגים הגדולים של מצרים הפרעונית ב"מדע שימושי".

כלומר, מחבר הביורפיה המקראית של שלמה הכיר בוודאי את הטופוס הרווח של מלך חכם. מלך יודע

ספר לא היה תופעה נדירה ביותר במסופוטמיה, ולכן אין יסוד לטענה כי לעומת מלכי המזרח הקרוב הקדום, "שלא ידעו קרוא וכתוב", המלך שלמה לא רק שהיה חכם על ובעל השכלה רחבה, אלא גם העלה את דבריו על הכתב. יש המקבלים ללא פקפוק את הביוגרפיה (או הביוגרפיה האגדית) המקראית של שלמה, ובעקבותיה מתארים אותו כ"חכם המובהק בתולדות עם ישראל, שהשכיל בכל ענפי המדע והחוכמה".

ואולם, המקרא כתב "וַיְדַבֵּר שֵׁל שְׁתֵּי אֲלֵפִים מִשָּׁל וַיְהִי שִׁירוֹ חֲמִשָּׁה וְאַלְפִי" (שם י"ב) - "וידבר", ולא "ויכתוב". גם מסופר כי "מכל העמים באים לשמוע את חוכמת שלמה" (שם י"ד); וכי "כל מלכי הארץ נהרו אל חצרו - כלומר, חוכמת שלמה נמסרה מפיו, ולא בכתב.

גם יוספוס, אף שחי ופעל במסגרת של תרבות ספר מפותחת, חוזר ב"קדמוניות היהודים" על הסיפור המקראי ששלמה "חיבר אלף וחמש מאות ספרי שיר ושלושת אלפים סיפור ומשל", ורק מוסיף שכתב גם השבעות לגירוש שדים. כאמור, רק מאות שנים מאוחר יותר, בהקשר של תרבות יהודית, שבה נכתבה ספרות בעניין מדע והתנהלה פעילות תרגומית, הציע ר' שם טוב יוסף פלקירא (המאה ה-13), בספרו "ספר המעלות", "תיקון" לנסח המקראי: מארבע פינות העולם אכן באו לשמוע מפי שלמה את חוכמתו, והבאים רשמו מה ששמעו מפיו והעתיקו ותירגמו ללשונם. לפי פלקירא, שלמה חיבר ע"ה ספרים "בחוכמת הטבע והאלוהות", שכולם אבדו בגלות (וממילא לא נודע שמם).

ב"הכוזרי" חוזר יהודה הלוי על המסורת האגדית הזאת. לפי גירסתו, חוכמת שלמה לא אבדה, אלא הועתקה לספרי "הכשדים", מהם עברו ל"פרס ומדי", ומשם ל"יוון" ולרומא (הכוזרי, א' ס"ג; ב' ס"ו), ואולם, גם הוא לא יודע לומר איזה ספרים שחיבר שלמה הועתקו. ואברהם בן חנניה יגל (המאה ה-16) הוסיף על כך בספרו "בית יער הלבנון", כי שלמה "כתב ספריו אל מלכי הגוים הבאים אליו מארץ רחוקה לשמוע חוכמתו". לפי יגל, ספרים אלה שמורים בארמניה ובמלכות שבא. ואולם הוא מציין רק ספרי רפואה. המקרא לא מספר על קיומה של ספרייה, או על הימצאותם של אוספי ספרים, לא בחצר המלך, לא במקדש, ולא בידי יחידים, כדוגמת אלה שהיו בממלכות העולם העתיק. כשמסופר בספר מקבים השני כי יהודה המכבי "אסוף אסף את הספרים אשר נפוצו ונפזרו שבשערוריית המלחמה בארץ", הכוונה היא לספרים שחיפש נחמיה אחרי שיבת ציון: ל"ספרי חזקיהו המלכים והנביאים ואת אשר כתבו בדבר הקורבנות". כשספר עזרא מספר שהיה במקדש בירושלים "בית ספריא", כוונתו לארכיון של תעודות רשמיות; וכשיוספוס מתאר את בית המקדש שבנה הורדוס, הוא מזכיר שהיה בו "בית גנזי הכתבים", כלומר ארכיון, שהועלה באש בימי המרד הגדול, אבל הוא לא מספר שהיתה במקדש (או לצדו) ספרייה. בניגוד לערים הגדולות של העת העתיקה, או במזרח ההלניסטי והרומי, כאלכסנדריה, פרגמון ואפסוס, ומאוחר יותר בקיסריה, שם נוסדה ידי פמפילוס, ועברה לרשותו של אב הכנסייה אוריגנס וכללה מאות, ואולי אלפי מגילות וקודקסים, אין עדות כלשהי על קיומה של ספרייה בירושלים (לבד מה"ספרייה" של הבישוף אלכסנדר במאה השלישית לספירה). גם אין מידע על קיומו של "שוק ספרים" בארץ ישראל בתקופות ההלניסטית והרומית, ומכל מקום לא נמצא טקסט המתאר אותו. אין גם שום הוכחה שבדורות קודמים נחשבה בתרבות היהודית בעלות על אוסף ספרים לחלק לא נפרד מעולמו של משכיל, או לסמל סטטוס, שגם עמי ארצות עשירים ביקשו להתקשט בו, וגם אין עדות שחסרונו של קורפוס ספרים הוליד בתרבות היהודית תודעת חסר.

ואפילו נניח שגם התרבות היהודית בתקופת בית שני היתה בישראל "תרבות ספר" והתקיימה בה "קהילת קוראים", היקפו של שוק הספרים והיקפה של קהילת הקוראים לא התקרבו אפילו במעט להיקפם בחברה הלא-יהודית. מסורות אגדיות על ספרים קדומים שאבדו ונתגלו בדרך פלא היו נפוצות בעולם העתיק, והן, כאמור, הופיעו בתרבות היהודית בתקופות ההלניסטית והרומית, מן הסתם בתגובה לתרבות הספר המפותחת בעולם

הלא־יהודי. בספרות האפוקריפית, מחברי הספרים הם דמויות מיתולוגיות, או אבות האומה. כך לדוגמה בספר חנוך הראשון, מקבל חנוך מאביו הזקן "את תורת כל הנסתרות בספר ובמשלים אשר ניתנו לו ויאספם יחד למעני", והוא מסר את הספרים שכתב על חוקי השמים לבנו מתושלח: "ועתה מתושלח בני כל־אלה אספ־לך וכתבתי לך וגליתי לך הכל ונתתי לך ספרים על־כל־אלה ואתה בני תשמור את־הספרים מיד אביך למען תמסרם לדורות עולם" (חנוך א' פ"ה, מהדר' כהנא). בספר השני כותב חנוך שלושים ימים ושלושים לילות את דברי המלאך אוריאל ואחר יושב פרק זמן דומה ומעתיק את הדברים ל"שלוש מאות ושישה ושישים ספר", והספרים שכתב י"מסר "בנים לבנים ודור לדור ומשפחה למשפחה" (חנוך ב' י"א).

ספר "חוכמת שלמה" מן המאה השנייה לפנה"ס מייחס לשלמה ידיעות מופלגות ב"ידיעת הטבע" - בקוסמולוגיה, פילוסופיה, אסטרונומיה וזואולוגיה - שלא הועלו על הכתב. גם יוספוס, הטוען ש"לא היה עניין בטבע, ש[שלמה] לא ידעו ושעבר עליו בלי לבחון אותו, אלא הגה בכל דבר והראה ידיעה מלאה בתכונותיהם" (תרגום אברהם שליט), מניח לקורא לתהות איזה ספרים כתב. יוספוס הוא שהוציא לשלמה מוניטין של מגיקון, ששרה בשדים והעביד אותם בבניית בית המקדש והשאיר אחריו נוסחי השבעות, שמי שדבקו בהם רוחות רעות, יוכלו לגרשן.

לפי "ספר הרזים" מהמאה השלישית עברו סודות האזטרקה בכתב מנח לאבות, מהם למשה, וממנו לנביאים ולחכמים, עד שהגיעו לשלמה: "וניגלו לו ספרי הרזים והשכיל למאוד בספרי בינה ומשל בכל חפצו כל הרוחות והפגעים המשוטטים בעולם ואזר והתיר ושלח ובנה והצליח מחוכמת הספר הזה, כי הרבה ספרים נמסרו בידו וזה נמצא יקר ונכבד וקשה מכולם" (מהד' מרגליות). במלים אחרות, שלמה קיבל כתובים קדומים, אבל לא הוסיף להם מפרי עטו, או לחילופין, כתב ספרים אזוטריים כמו "צואת שלמה" או "מפתח שלמה".

הקסר הזה היה בולט כל כך שהנזיר אנסטסיוס מסיני בן המאה השביעית כתב, על סמך פירוש לשיר השירים של אב הכנסייה היפוליטוס (170-236 לספירה), שחילול השם הוא לחשוב ששלמה לא כתב ספרים על הפיסולוגיה של הצמחים, על החיות, העופות, הדגים, ועל ריפוי מחלות. אבל לאן נעלמו הספרים האלה? התשובה היא, שהם נגנזו במצוות המלך חזקיה מחשש שהבריות יזדקקו לטכניקות המאגיות הרשומות בהם ולא יתפללו לאלוהים שירפאם.

גם באגדות התלמודיות על פארה של חצר המלך שלמה, על עושרו המופלג ועל חוכמתו, לא נזכרים ספרים שכתב (להוציא, כמובן, שלושה הספרים המיוחסים לו במקרא) וגם לא ספרים שאסף, כחלק מן העושר הזה. לחכמים לא היה עניין להזכיר ספרים אחרים שכתב שלמה, וגם לא לספר שחוכמתו, או ספריו, הועתקו ללשונות אחרות, והיו המקור לחוכמות החיצוניות. הספר הגנוז האחד שחז"ל מייחסים לשלמה הוא "ספר הרפואות", כנראה אוסף לחשים והשבעות לריפוי חולים, שהמלך חזקיה ציווה לגנוז, מחשש שקוראיו יסמכו על הנסחאות וההשבעות שבו ולא על רחמי שמים (משנה פסחים ד' ט', ועוד על דמותו של שלמה בספרות חז"ל ראו: גלעד ששון, יחסם של חז"ל לשלמה המלך", 2013).

רק במאה ה-14 נדרש ר' מאיר בן יצחק אלדבי לשאלה איך אבדו ספרי שלמה. ב"ספר שבילי אמונה" הוא מספר, כי אחרי שאלכסנדר מוקדון כבש את ירושלים, הוא נתן לאריסטו רבו את "אוצר שלמה עליו השלום"; ואריסטו "חקר ודרש על ספרי שלמה ולקחם והעתיקם על שמו והוסיף הוא טעויות משלו, ואז גנז הספרים כדי להטעות העולם שאריסטו עצמו חברם משקול דעתו. ובראותי אני המחבר את הדברים האלה שמצאתי עלץ לבי בה' ואומרה אכן נודע הדבר כי יסודי החוכמות אשר בידי אדום וישמעאל הן הנה היו לבני ישראל והדברים האמיתיים ההם כי לחמנו הן".

זהו כמדומה הטקסט שפתח מסורת ארוכה שקשרה את אריסטו לשלמה. אלדבי לא הסתפק באזכור חוכמתו של שלמה, ובטענה שמקור הפילוסופיה האריסטוטלית ב"חוכמת שלמה" ובספריו, אלא כתב על

אוסף של ספרים שכתב שלמה, או ספרים שכתבו חכמי ישראל אחרים, ונאספו בספרייתו; ספרים שאריסטו השתלט עליהם כשאלכסנדר מוקדון כבש את ירושלים "ואז חקר ודרש על ספרי שלמה ולקחם והעתיקם". ואולם, לא אלדבי, ולא פלקירא, יהודה הלוי, ועוד אחרים, שכתבו במסורת הזאת, לא ידעו לומר מהם ספרי שלמה, ש"הועתקו" מלשון ללשון ועברו מתרבות לתרבות.

כשכתב הרמב"ן (המאה ה-13) כי שלמה קיבל חוכמה ומדע מהתורה, הוא ידע לנקוב רק בשמו של ה"ספר המתורגם הנקרא חכמתא רבתא דשלמה", כלומר, הספר "חכמת שלמה". לעומת זאת, יהודה החסיד, בן המאה ה-12, הדמות המרכזית בתנועת חסידות אשכנז, כתב ב"ספר חסידים" כי שלמה לא העלה על הכתב את חוכמותיו, כדי שעם ישראל לא יעסוק בהם, וכתוצאה מכך ימעט להגות בתורה, "ולא זו בלבד, היו סומכים על החוכמה ובאים לידי ביטול תורה ומצוות".

הרעיון שחוכמת שלמה היא המקור לחלק מ"חוכמת היוונים" הופיע לראשונה במבוא של החכם הקראי יעקב אלקרקסאני (המאה העשירית) לספר בראשית. לפיו, שלמה, החכם באדם, היה בקי ב"דיעות טבעיות" וממנו למדו הפילוסופים היוונים. גם המלומד המוסלמי מאנדלוסיה, אבן צאעד אל־אנדלֶסִי (המאה ה-11) כתב כי פיתגורס למד פילוסופיה במצרים מתלמידיו של שלמה בן דוד. ואולם היה זה "ספר התמר", חיבור אניגמטי מן המאה ה-11, המיוחס לאבו אפלה אל־סרקסטי (סיציליה או סרגוסה) שבו נמנים בפעם הראשונה שמונה עשר ספרים, שכתב "המלך הקדום סולימאן אל־יהוד", ובהם: "ספר הניסיונות, ספר הזיקנה, ספר המשלים, ספרי השלמות, ספר המעללים, ספר הייחוד, ספר הדרישה, ספר הישר, ספר התכליות".

על הרשימה הזאת חזר יוחנן אלמאנו (המאה ה-15) ב"חשק שלמה", פירושו המיסטי לשיר השירים, והוסיף לה עוד 23 ספרים, שעליהם למד לכאורה מהמגיקון ובעל הניסים הניאופיתגוראי בן המאה הראשונה לספירה אפולוניוס (בלינוס) מטיאנה (באנטוליה). גם "ספר המשיב", חיבור קבל־מיסטי שנכתב בספרד לפני הגירוש, נוקב בשמם של עשרה ספרים גמזים של שלמה, ובהם "ספר תיקון המידות", "ספר גן־העדן", "חוכמת השמים בסוד חוכמת הכוכבים והמזלות". על המסורת האגדית הזאת חוזר רוג'ר בייקון ב-Opus Majus, שם הוא מסלף את דברי יוספוס, בכתבו כי שלמה חיבר ארבעת אלפים וחמישה ספרים אבל, בייקון לא נוקב בשמם של הספרים.

המסורת האגדית הראשונה, ואולי היחידה, על "ספרייה יהודית" מפיע ב"ספר הישר" מהמאה השש עשרה. מסופר בו על מפקד בצבא טיטוס, סידרוס שמו, שמצא מאחורי קיר בבית אחד "וימצא חבית אחת מלאה ספרים רבים, תורה נביאים וכתובים, וגם מספרים ממלכי ישראל ולמלכי העמים, וספרים אחרים רבים לישראל, וכן ספרי המשנה הנכונה והמתקנה, וכן מגילות רבות מונחים שם". סידרוס לקח אתו את הספרים, ובהם את "ספר הישר", שיקן אותם באשביליא (סיביליה) ובנה בעבורם בית גדול, ואחרי גירוש ספרד הגיע חלק מהספרים לנאפולי.

בתרבות הספר היהודית מהמאה ה-15 ואילך החלו להופיע בדפוס גם ספרי מדע בתחומים שונים והחלה להיווצר ספרייה מדעית עברית, מקורית ומתורגמת כאחת. זאת גם התקופה שבה הופיעו בתרבות היהודית בתי דפוס, ספריות פרטיות, חנויות ספרים ומסחר בספרים. בהקשר של תרבות הרנסנס ייצג שלמה המלך את עולם המדע ואת עולם "המדע הנסתר", את המדע "הטהור" ואת המדע השימושי, את הפילוסופיה הרציונליסטית ואת האוקולטיזם כאחד, ובהקשר הזה אי אפשר היה להסתפק בדיבור על ספרים בעלמא, אלא לנקוב בשמם, ולהציג "ספרייה" כוללת־כל.

זה בוודאי הרקע לעיסוק במסורת אגדית על "מקור החוכמות" (שגלגוליו וענפיו נסקרו בהרחבה, בין היתר בספרו של אברהם מלמד "רקחות וטבחות: המיתוס על מקור החכמות", 2010). במסורת האגדית הזאת ניתן לאריסטו מעמד מרכזי: הוא מי שהעתיק את ספרי שלמה והתחזה כמחברם. האגדה הזאת נבעה לא רק מהמעמד שאריסטו זכה לו במערב אירופה מן המאה ה-12 ואילך, אלא, אולי, גם מפני שאריסטו

היה מחברו של קורפוס פילוסופי ומדעי גדול ורחב היקף (לפי דיוגנס לארטיוס בן המאה השלישית לספירה, הקורפוס מנה ארבע מאות חיבורים), שאליו הצטרף קורפוס פסוודו־אריסטוטלי גדול. לאמיתו של דבר, דווקא החזרה על המסורת האגדית הזאת למרות חולשתה הפנימית הברורה, כלומר, העובדה שלא היה אפשר לפרט מה היה תוכנו הקונקרטי של הידע המדעי הכללי-כל של שלמה, מלמדת כי המסר המובלע במסורת הזאת הוא שלא אריסטו היה צריך להתפעל מחוכמת שלמה ולנכס אותה לעצמו ("מיתוס גניבת החוכמה"), אלא שלמה האגדי הוא שהיה צריך להתפעל מהיקף ידיעותיו וחיבוריו של הפילוסוף היווני. שלמה האגדי בהקשר הזה אמור היה לתפקד כבן דמותו של אריסטו: כ"אריסטו היהודי". במלים אחרות, "אריסטו" היה המודל לעיסוקם של יהודים מימי הביניים ואילך בפילוסופיה ובמדעים (ובאוקולטיזם), אך הם, מטעמים שונים, בחרו להציג אותו מחופש לשלמה מלך ישראל; הדמות היחידה שהמקרא הציע כבקי ב"חוכמות חיצוניות".